

Psikoloji

Haksızlığı Cezalandırmanın Sinirsel Temeli

Hepimizin başından geçmiştir. Trafikte sıkışmış beklerken, uyanığın teki, artık kaldırımdan mı, olur ters yoldan mı olur, yapılmayacak bir şey yapıp gazlıyor ve 200 metre yol aldıktan sonra tekrar trafiğe girmek istiyor. Aklınız onda. Biri yol verecek diye ödünüz patlıyor. Nihayet siz yaklaşıyorsunuz. Ama o da ne? Arabanın burnunu yola soktu sokacak. Artık sizin arabanız öndekine çarpar mı, çizilir mi, ezilir mi düşünmeden siz de gaza basıp tam zamanında saygısız sürücünün yolunu kesiyorsunuz. Önünden geçerken yüzünüze bir gülümseme yayılıyor. İntikamınızı aldınız. Kuralı bozanı cezalandırdınız. Evrim kuramcıları, bu “göze-göz” tepkisini mantıklı buluyorlar. Çünkü bu davranış, kendinize ya da yakınlarınıza zarar vermek isteyen biri için caydırıcı olabiliyor. Peki, kural ihlalinin, ya da saldırının ya da suçun hedefi siz değil de bir başkasıysa? Pek çok insanın başkasına yapılan bir haksızlığı da cezalandırmak için öne atılması, hatta bunu kendi uğrayacağı zarar pahasına yapması nasıl açıklanacak? İşte “altruistik (kendini düşünmeden, özverili) ceza” denen bu davranış açıklamak için Zürih Üniversitesi’nden İsviçre’li araştırmacılar, ilginç bir laboratuvar deneyi tasarlayıp uygulamışlar.

Deney gerçek parayla oynanan bir ekonomik çıkar oyunu. Birbirlerini görmeyen ve tanımayan deneklere eşit miktarda on para birimi (PB) dağıtılıyor. A, yatırımcı, B ise, diyelim borsa oyuncusu. Oyuncular birbirlerini hiç görmüyorlar ve B’nin ne yaptığını A’ya oyunu yöneten söylüyor. B, A’ya ortaklık teklif ediyor ve eğer parasını ona teslim ederse karlı bir iş yapıp zengin olacaklarını söylüyor. Oyun için A’nın B’ye güvenerek parasını ona teslim etmesi gerekiyor (ki, hemen hemen tüm deneklerin ortaklarına güvendiği ortaya çıkıyor). İlk tercih A’nın. Parasını B’ye verebilir ya da kendine saklayabilir. Eğer B’ye güvenip parasını teslim ederse oyunu yönetenler, gönderdiği 10 PB’ni dörtle çarpıp B’ye öyle ulaştırıyorlar. Böylece, B’nin elinde 50 PB oluyor; A’nınkinden çok. Şimdi B’nin iki tercih yapma hakkı var. Elindeki 50 PB’nin yarısını A’ya verebilir ya da hepsinin üzerine yatabilir. Eğer A aldatılmışsa, B’ye ceza verme hakkı var. Bu hakkını 20’ye kadar ceza puanı vererek kullanabiliyor. Yönetici, B’nin seçimini A’ya ilettikten sonra kendisine bir dakika süre tanıyor ve B’yi cezalandırmayı

isteyip istemediğini, cezalandırıcaksa da kaç ceza puanı vereceğini soruyor. Bu bir dakika içinde de A’nın beyni pozitron emisyon tomografisi (PET) ile taramıyor ve hangi bölgelerin aktive olduğu belirleniyor. A, aynı oyunu on dakika arayla peşpeşe 7 ayrı B ile oynuyor. Aslında B’ler dürüst davranışa bunun parasal getirisi öyle yüksek ki, daha önceki deney sonucu ne olursa olsun, A her seferinde yeni B’ye güvenmeyi tercih ediyor. Nitekim deneylere katılan 15 A’yı A’dan biri dışında tümü, karşılaştıkları B’lerin 7’sine de güvenmeyi tercih etmişler. Deneyde, A’nın karşısına 3 tane dürüst B çıkıyor. B’lerin dördü ise üç kağıtçı oluyor. Araştırmacılar, yalnızca altruistik cezayla ilgilendiklerinden ve A’nın yalnızca bunları cezalandırma konusunda bir güdülenmesi olabileceğinden, ve A’nın beynine fazla radyasyon yüklemek için sadece bu hilekar B’lere karşı tepkisinin beyin görüntüsünü almakla yetiniyorlar. Seanlar arasındaki 10 dakikalık aralarda A’lardan bir önceki seanstaki B’nin dürüstlüğüne derecelendiren bir anket doldurmaları isteniyor ve denekler 7 basamaklı bir Likert skalası üzerinden de vermek istediği cezayı tayin ediyorlar.

Tahmin edeceğimiz gibi, B’ler aslında oyunun bir parçası, yani dürüst olup olmama konusundaki tercihleri kurgulanmış.

Oyuncu A, B’nin paranın üzerine yattığı dört deneyde dört farklı koşul yaşıyor. Bu koşullar, cezalandırma evresinde beyin ödül merkezinin hareketlenme derecelerinin karşılaştırılması için gerekli.

“Kasıtlı ve maliyetli”(KM) denen birinci durumda B, paranın tümünü tutmak ya da yarısını göndermek konusundaki seçimi kendisi yapıyor. Dolayısıyla A’nın güvenini isteyerek kötüye kullanmış oluyor. Ayrıca bu durumda ceza, hem A, hem de B için maliyetli. Çünkü B’ye verilen her ceza puanı için A, 1 PB harç ödemek zorunda. B’ye her puan için elindeki paradan 2 PB kaybediyor.

Kasıtlı ve bedava (KB) denen ikinci durumdaysa Parayı paylaşıp paylaşmama seçimini yine B yapıyor; ama A, uğradığı haksızlığı cezalandırmak için üstüne bir de ücret ödemek zorunda değil. B’ye yine her

copyright 1995 phil@mit.edu

ceza puanı için 2 PB kaybediyor.

“Kasıtlı ve sembolik” denen üçüncü haksızlık durumunda parayı paylaşp paylaşmama seçimi yine B’de, ama cezanın ancak sembolik bir anlamı var. Ceza ne kadar ağır olursa olsun, bunun A’ya ya da B’ye hiçbir maliyeti olmuyor.

Nihayet, dördüncü bir durum da “Gayrikasti ve maliyetli” (GM) denen bir durum. Bunda paranın paylaşılması konusundaki karar bir aygıt tarafından rasgele veriliyor ve böylece B, haksızlığın sorumluluğundan kurtulmuş oluyor. Ama yine de ceza söz konusu olursa, bu hem A hem de B için maliyetli. A, yine ceza puanı başına 1 PB harç ödüyor; B de yine puan başına elindekinden 2 PB yitiriyor. Durumların sıralanışı, rasgele biçimde yapılıyor.

Araştırmacılar, sonuçları PET görüntüleriyle sınamak üzere her durumda A’nın davranışı konusunda peşin tahminlerde bulunmuşlar. Beklentileri, A haksızlığa uğradıktan sonra özellikle KB ve KS durumlarının beyindeki ödül bölgelerini harekete geçirme derecelerinde açık bir farkın olması.

Araştırmacılar, A’nın hem KB hem de KS durumlarında B’yi cezalandırmak isteyeceği tahmininde bulunmuşlar. Nedeni açık: B, A’nın güvenini bilerek kötüye kullanıyor. Ancak KS durumunda A’nın B’nin canını yakması olanaksız. Dolayısıyla tümüyle sembolik olan cezanın yeterli olması beklenemez; çünkü suçluyu cezalandırma dürtüsü yeterince tatmin edilememiş olur. Yine de belli bir tatmin söz konusu olsa bile, bunun KB durumu kadar doyurucu olması beklenemez.

Etkili bir cezanın yarattığı tatmin duygusunun çeşitli psikolojik temelleri var. Haksızlığı cezalandıramayan denekler kendilerini kötü hissediyorlar; çünkü, haksızlığı yapanlar ceza almadan gittikleri gibi, kendilerinin aksine bir de parasal ödül almış oluyorlar.

Tersine, etkili bir ceza, deneklerce haklı olarak değerlendiriliyor ve kendilerini iyi hissetmelerini sağlıyor. Bu durumda ceza, olumlu bir moral desteğiyle ilintilendirilmiş oluyor.

KB-KS tezatı, etkili cezalandırmanın tatmin edici etkilerinin incelenmesini de sağlıyor. Çünkü etkili bir ceza verme fırsatının değerlendirilmesindeki farklılıklar dışında deneydeki her parametre sabit tutuluyor. Araştırmacılara göre KB durumundaki ceza gerçekten tatmin ediciyse, deneklerin kendi uğrayacakları zarar pahasına haksız cezalandırmak istemeleri beklenecektir. Gerçekten de deneyde KB durumunda beyinlerinin ödül bölgeleri en çok hareketlenmiş olan deneklerin KM

durumunda da kendilerine en çok zararı göze alanlar olmaları gerekir. Dolayısıyla araştırmacılar KM-KS durumlarının beyinde uyaracağı tatmin düzeyleri arasında da büyük fark olacağı öngörüsünde bulunmuşlar.

GM durumuna gelelim: B eğer paranın tümünü kendi alırsa, bu durumdan kendisi sorumlu değildir. Çünkü, bu seçimi bir makine rasgele yapmıştır. Dolayısıyla araştırmacılar bu durumda A’nın B’yi cezalandırmak istemeyeceği, böyle bir arzusu olsa bile bunun oldukça zayıf olacağı tahmininde bulunmuşlar. Cezalandırma dürtüsü olmayınca da cezalandırmanın bir tamin vermesi beklenemez.

Bu nedenle araştırmacıların öngörülerini, yalnızca KB-KS ve KM-GM tezatları durumlarında beyindeki ödül merkezlerinin hareketleneceği yolunda olmuş. Deneklerin

doldurduğu anketler ve tomografi sonuçları da, tahminlerle tamı tamına örtüşmüş. Araştırmacılar deneyden şu sonucu çıkarıyorlar: Birbirleriyle genetik bağı olmayan bireylerden oluşan geniş gruplar için geçerli sosyal normlar oluşturma, ve bu normları kendi çıkarlarının da zedelenmesi pahasına (yani altruistik bir yaklaşımla) uygulatma becerisi, insan türünü öteki türlerden ayıran en önemli özelliklerden. Bu bağlamda, insan toplulukları arasındaki benzersiz işbirliğinin açıklanmasında altruistik cezalandırma çok önemli bir role sahip. Altruistik cezalandırma, cezalandırana rahatlık ya da tatmin sağladığından, beyin ödülü ilgili bölgelerini harekete geçiriyor ve uğranılacak zararın, yolaçtığı toplumsal yarara kıyasla önemsiz görünmesini sağlıyor.

Science, 27 Ağustos 2004